

A FRANCIA FORRADALOM LEGÚJABB TÖRTÉNETI IRODALMÁRÓL

A bőség zavarával kell megküzdenie annak, aki e témakör legfrissebb irodalmát szemelgeti-válogatja. A zavar másik forrása az a tudat, hogy bármi legyen is a kiválasztás és az osztályozás szempontja, a végeredmény szükségképpen szubjektív lesz, és magán viseli az esetlegesség bélyegét. Mindenesetre két fogódzó önként kínálkozik: egyikét kivételtől eltekintve kizárólag a franciaországi kiadványokat vettem figyelembe, továbbá döntően az 1988–1989-ben megjelent művekre szűkítettem le a válogatást. Kivételt csak akkor tettem – ez a harmadik szempont – ha a tematikus csoportosítás érdekei ezt megkövetelték. A negyedik szempontot a műfaj szerinti besorolás képezi. Fő célkitűzésem az volt, hogy lehetőség szerint valamennyi kategóriában az újszerű látásmódról tanúskodó feldolgozásokat ismertessem.

A legelső csoportba az *Ancien Régime és a forradalom első szakaszának bizonyos kérdéseit taglaló könyveket* soroltam. A chicagói K. M. Baker által kiadott (Pergamon Press, Oxford-New York-Beijing-Frankfurt-Sao Paulo-Sydney-Tokió-Toronto, 1987) tanulmánykötet rangos munka. Egy nemzetközi történész bizottság jelentette meg, amelynek Keith Baker, François Furet és Colin Lucas a képviselői. Ez a bizottság 1986-tól kezdve konferenciákat tartott a francia forradalom és a modern politikai kultúra témájáról. Az 1986-os, Chicagóban megtartott konferencián elhangzott előadások szövegét tartalmazza ez a terjedelmes kötet. (The Political Culture of the Old Regime.) Bár elsősorban az angol nyelvterület számára készült, francia szerzők francia nyelven közzétett írásai teszik indokolttá számba vételét. A tervezett sorozat első részeként megjelent mű alap gondolata: a francia forradalom szülte meg a modern politikai kultúrát. A hat fejezetre tagolt könyvből (Az abszolút monarchia képviselői rendszere; Az állam és a korporatív társadalom; A politikai kontesztáció formái; Felvilágosodás és politika; A monarchia és a Rendi Gyűlés; Az ideológiák fejlődése) William Doyle: The Parlements című tanulmányát emelem ki. A szerző egy anekdotába illő történettel indítja fejtegetését, hogy megvilágítsa a tekintélyelvű francia és a törvénytiszteletre épülő angol mentalitás közti különbséget. Amikor az angol utazó meglátogatta Versailles-t, a látottak csodálattal töltötték el. „Nagyon szép – jelentette ki, de nekik nincs Habeas Corpus-uk.” Mindazonáltal a francia uralkodók tisztában voltak azzal, hogy bár számukra minden lehetséges, nem minden megengedett. Nem léptek át egy bizonyos határt és ez az önkorlátozásuk éppen a parlamentekkel kialakított kapcsolatban mutatkozott meg a legvilágosabban. Doyle szerint a történetírásban ezzel kapcsolatban két egymással ellentétes hagyomány alakult ki. Az első szerint a parlamentek tagjai a törvényes uralom bajnokai voltak a zsarnokság elleni harcban. A másik felfogás a kiváltságok önző és sötét védelmezőinek láttatta őket. Franciaországban a 19. században az első volt a meghatározó, azonban a 20. században a második kerekedett felül. Ebben az értelmezésben a parlamentek vezetői nem ellenzékiek, hanem lázadók voltak. A szerző álláspontja oda konkludál, hogy a tények tanúsága szerint nem a parlamentek ellenállása, hanem a pénzügyi csőd tette lehetővé a Rendi Gyűlés összeülését és Jacques Necker pénzügyi hatalomra kerülését. Mindazonáltal a parlamenteknek köszönhető, hogy a hatalom teljesen diszkreditálódott.

A Rendi Gyűlés küldötteinek hétköznapi életét kutatta és írja le könyvében Edna Hindie Lemay. ("La vie quotidienne des députés aux États Généraux. 1789. Párizs, 1987.") „Megélni a Forradalmat napról napra, részt venni a mindennapok nehézségeiben, hogy közeledjünk azokhoz, akik meghirdették az új világot” – így vall céljáról az előszóban. (11. old.) A hármastagolású könyvben a gazdasági-, társadalmi- és politikai élet elevenedik meg visszaemlékezések, almanachok, útleírások, kultúr-történeti munkák és levelezések nyomán. Az olvasó úgy érezheti, hogy együtt teszi meg a hosszú utat Versailles-ig valamelyik képviselővel, akinek ott meg kellett szállnia, olcsó étkezési lehetőséget kellett keresnie, s miután megvásárolta az előírt öltözetet, igyekezett tájékozódni a közlekedési eszközökről, hogy megszervezhesse párizsi útját, mivel a Rendi Gyűlésnek át kellett költöznie a fővárosba. A szerző őszintén elismeri, hogy az utolsó rész okozta neki a legtöbb nehézséget, tehát a versailles-i utazás céljának a kikutása. Feszültség a kiváltságosok és a harmadik rend képviselői között, megbékélési kísérletek avégből, hogy elkerüljék a szakadást, erőszak alkalmazása a kormányzat részéről, erőfeszítések annak érdekében, hogy kidolgozzák a parlament tevékenységének szabályait, végül rendszeresen írni az otthon maradtoknak tájékoztatásuk és megnyugtatásuk végett: ezek voltak azok a problémák, amelyekkel a képviselőknek szembe kellett nézniük a nagy reményekkel kecsegtető 1789-es esztendőben.

A távoli vidékről érkezett képviselő Versailles-ban a monarchiával, Párizsban az éhségtől fenyegetett és nyugtalanító néppel találkozott. A szerző a híres orosz tudós és utazó, Nyikolaj Mihajlovics Karamzin szemével láttatja a korabeli Párizst. Hosszan idézi tőle a szűk utcák, a forgalom leírását, a Tuileriáról és a Palais-Royalról kialakított véleményét. Ezer körül volt akkor a szállodák száma, de kevesebb komfortot nyújtottak, mint a londoniak. Karamzin egy harmadik emeleti, világos és tiszta szobaért havi egy Lajos-aranyat fizetett. Egészében véve lármás és piszkos városnak írja le Párizst.

Az 1789-es év krónikáját tartalmazza Michel Winock monográfiája. (1789. L'année sans pareille. Párizs, 1988.) Már a tartalomjegyzékből kitűnik, hogy a szerző nem a Bastille bevételeitől számítja a forradalom kezdetét. Amint az előszóban írja, nem tartja naívnak azt a kérdést, hogy hol és mikor kezdődött a nagy átalakulás. Ő a grenoble-i „cserepek napjával” kezdi és a vizille-i gyűléssel folytatja krónikáját, vagyis két olyan eseménnyel, amelyek 1788 nyarán játszódtak le. „Jól tudjuk, hogy a társadalom egész rendjének felforgatását nem egyetlen esemény indítja el, bármennyire robbanásszerű legyen is.” (7. old.) Jellemző, hogy a 20. fejezet foglalkozik az 1789 július 14-i történésekkel.

A kiadói reklámszöveg szerint Winock könyve olyan mint egy regény. A kortársi visszaemlékezések a történészek reflexióival vegyülnek benne, kellemes olvasmány. Nem terhelik jegyzetek, hivatkozások, a bibliográfiából azonban kitűnik, hogy a szerző végzett levéltári kutatásokat és bőségesen merített a szekunder forrásokból, így például az egykorú újságokból és a kortársak memoárjaiból. Felfedezte az 1789-es esztendő egyik hőst, Adrien Duquesnoy-t, akinek a naplójára nagy mértékben támaszkodott. Könyve befejezésekképpen, e páratlan esztendő mérlegét megvonva, állást foglalt korunk nagy vitájában, az erőszak és a terror kérdésében. Szerinte a második világháború, pontosabban az ellenállási mozgalom, majd a gyarmati felszabadító harcok hozzászoktatták az embereket az erőszakhoz. Napjainkban viszont a terrorizmus fogékonyabbá tett mindenkit a múlt mártírjai iránt. Álláspontját úgy összegezte, hogy a felsejlt árnyak ellenére megőrizte csodálatát 1789 iránt.

Ez a feldolgozás kétségkívül nem tartozik az élvonalbeli alkotások közé. Nem szabad azonban elfelednünk, hogy a nagyközönség főként az ismeretterjesztő művekből tájékozódik, ezért nagy szükség van színvonalas, szélsőségektől mentes, olvasható leírásokra. Winock könyve megítélésem szerint megfelel ezeknek a követelményeknek.

Csak érintőlegesen tartozik ebbe a csoportba, különössége miatt azonban említést érdemel a François-Marin Fleutot–Patrick Louis szerzőpáros könyve a royalistákról (*Les Royalistes. Enquête sur les amis du Roi aujourd'hui*. Párizs, 1989.) Az alcím eloszlatja az esetleges félreértéseket, nem az egykori, hanem a mai royalisták véleményeit foglalták össze annak a felmérésnek az összegzésképpen, amelyet 1987 januárjában végeztek el. A 7000 kérdőívre 1542 válasz érkezett, de meghallgatásokat is végeztek mintegy 170 órában. A legmeglepőbb eredmény: a megkérdezetteknek 17%-a a monarchia visszaállítása mellett tört lándzsát. A szerzők szerint mögöttük milliók állnak, következésképpen ez a kisebbség országos viszonylatban is igen jelentékenynek mondható. A felmérésben részt vett franciák 67%-a Párizs grófját ismerte el a trón törvényes örökösének. Arra a kérdésre, hogy „meg akarja-e őrizni a demokráciát a Király tekintélye alatt”, 65.5% igennel válaszolt. Az itt nem ismertetett részadatokból kiviláglik, hogy ezek a mai royalisták jó családból való, magas kulturális színvonalon álló személyek (tanárok, kutatók, írók, művészek), az „értelmiségi osztálynak” nevezhető társadalmi csoportok képviselői, akinek azonban egy része más – jobboldali – pártokhoz is szívesen csatlakozik. (Közel 20%.)

Mindehhez két megjegyzést szeretnék hozzáfűzni. Először is, az ilyen fajta reprezentatív felmérések esetében elég nagy a hibaszázalék. Másrészt, az 1987 óta eltelt két esztendő bebizonyította azt, hogy a royalisták napjainkban nem képviselnek számottevő politikai erőt. A milliós tömegtámogatásra utaló következtetést a bicentenáriumi események egyáltalán nem igazolták. Elvi szempontból mindenesetre érdekes, hogy az általuk elképzelhetőnek tartott monarchia semmi esetre sem lenne azonos az Ancien Régime korabelivel. Egy „szociális királyság” képe lebeg a szemük előtt, ettől remélik a francia társadalom előtt álló jelentős problémák megoldását.

A következő csoportba a *terrorral és Vendée-val foglalkozó művek* tartoznak. A megjelenés sorrendjében haladva, első helyen Olivier Blanc „Az utolsó levél” című munkáját említem. (*La dernière lettre. Prisons et condamnés de la Révolution 1793–1794*. Párizs, 1984.) Az előszó írója, Maurice Vovelle telitalálatnak nevezi mind a források felkutatását (a Forradalmi Törvényszék hírhedt köztárolójának, Antoine Fouquier-Tinville-nek az iratai közt bukkant rájuk Blanc), mind pedig az alkalmazott feldolgozási módszert. A szerző felismerte e levelek nagy értékét a mentalitástörténet számára: a halál órája közeledvén, az ítéltről lefoszlik minden ami szennyes, így a család és a képmutatás. Vovelle hangsúlyozza, hogy bár diszkrét politikai hitvallással és a Legfőbb Lénybe vetett hittel is találkozunk bennük, „a család az, amely a megfeszített és görcsösen összehúzódnak erőt teljesen igénybe veszi.” (6. old.) A törénész joggal érezheti úgy, hogy behatolt e rég meghalt nők és férfiak titkaiba – egészen az indiszkrécio határáig.

A könyv első részében a kor börtönviszonyairól, a „börtönök összeesküvéséről”, továbbá a törvényszék előtt lezajlott jelenetekről, végezetül a halálra ítélt utolsó pillanatairól és vesztőhelyre indulásuk körülményeiről olvashatunk a szerző-

szerkesztő tollából. A terjedlem nagyobbik része a főszereplőknek jutott, akiknek a nevei zömmel ismeretlenek a mai olvasónak és ez tudatos kiválasztás eredménye, hiszen a nagyon híres történeti személyiségek utolsó üzenetei régtől fogva ismertek. (Marie Antoinette, François Custine, Fouquier-Tinville és Babeuf a kivételek.) A függékben közölt hasznos információk közül a párizsi börtönök lisza érdemel megkülönböztetett figyelmet.

Körülbelül egy évszázada nem jelent meg komoly szakkönyv a Forradalmi Törvényszék működéséről. Ezt a hiányt pótolta Gérard Walter az idevágó iratanyag összegyűjtésével és közreadásával. (Actes du Tribunal révolutionnaire. Párizs, 1987.) Az 1793 július 17-től (Charlotte Corday perének kezdete) 1794 április 5-ig (Georges Danton kivégzése) terjedő időszakot öleli fel, Marie-Antoinette, a girondisták, Madame Roland, Jean-Silvian Bailly, Antoine Barnave és a hébertisták periratait tartalmazza. Vádbeszédek és hol megfontolt, hol szenvedélyes védekezések, tanúk kihallgatása és a verpadon, közvetlenül a kivégzés előtt lejátszódó idegborzoló jelentek részletezése: mindez fellelhető e könyv lapjain. Ha találmra belelapozunk például a Danton perében készített jegyzőkönyvekbe, azonnal feltűnik, hogy a néptribun sokkal inkább támadott mint védekezett, kipellengérezte a nemzetgyűlés egyes képviselőit. Vele szemben az elnök azt a taktikát alkalmazta, hogy igyekezett megakadályozni ebben, rá akarta szorítani arra, hogy kizárólag az ellene felhozott vádakra feleljen a lehető legpontosabban, mellőzve minden kitérőt.

Mivel a történeti irodalomban se szeri, se száma az elítéltek számára vonatkozó becsléseknek, szükségesnek vélem közölni Gérardnak a primér forrásokon alapuló számításainak a végeredményét. Eszerint 1793 április 6 (az első ítélet) és 1794 július 27 (thermidor 9) közt összesen 2585 halálos ítélet született. Felmentő ítéletet hoztak 1306 esetben. Börtönbüntetésre ítélték 72, deportálásra 36 vádlottat, 22 ügyet pedig más bíróságokhoz tettek át. Jogos Gérardnak az a figyelmeztetése, hogy a témával foglalkozó történészek rendszerint csak a halálos ítéleteket veszik figyelembe és hallgatnak a felmentésekről, holott ezek nagy száma ezt nem teszi indokolttá. A közölt adatokból levonható leglényegesebb következtetés az, hogy a Forradalmi Törvényszék bírái vagy halálra ítélték, vagy felmentették a vádlottakat, a két pólus közé eső börtönbüntetések és deportálások száma elenyészően kicsi.

Aki a forradalom 200. évfordulóján Párizsban járt, könnyen meggyőződhetett arról, hogy változatlanul nagy divat a chouanokról és a vendée-i felkelőkről írni, a velük foglalkozó művek már polcokat töltenek meg. Az „Isten rablói” iránt, akik rózsafüzért hordtak és minden csata előtt imádkoztak, főként Bretagne-ban és Vendée-ban, a nyugati partvidéken, egyszóval a polgárháború által leginkább sújtott területeken nagy az érdeklődés, az ismeretlen nevű szerzőket az esetek jelentős részében személyes motívumok is vezérik, jelesül elesett vagy kivégzett ősökért akarnak elégtételt venni a forradalmon. A témához való szenvedélyes kötődésnek általában a tudományosság látja kárát. Ezek a könyvek ugyanis egyáltalán nem a tárgyilagosságra való törekvést, a források minél szélesebb körének bevonására irányuló szándékot tükrözik, ellenkezőleg; néhány kivételtől eltekintve sokkal inkább a tudományos apparátus hiánya, az elfogultság, a kissé fellengzős leírások minősítik szerzőiket. Pontosan ilyen mű Jean-Paul Bourre-nak a közelmúltban megjelent, az elbeszélő történelem műfajához tartozó könyve a chouanokról. (Les Chouans et la Guerre Sainte. Párizs,

1989.) A szerző elmarasztalja a forradalom egész történetírását a chouanok és a vendée-i felkelők megvetése miatt, amit azzal magyaráz, hogy ez utóbbiak parasztok voltak s nehéz volt megemészteni, hogy éppen a parasztok keltek a király védelmére. Természetesen ő is népirtásnak tartja ami Vendée-ban történt, s leszögezi, hogy a történelem könyvek mélységesen hallgatnak a „pokoli hadoszlopok” rémtetteiről. Egy ilyen állítás 1989-ben, miután számos monográfia, népszerű feldolgozás született ebben a témakörben, legalábbis túlzásnak tűnik. A chouanok mozgalmát a „szupra-történelmi” realitások birodalmába utalja, aminek a mibenlétét nehéz lenne meghatározni. Mivel a chouanokat és a vendée-i parasztfelkelés résztvevőit gyakorta összekeverik, informatív a könyvnek az a fejezete, amely a két mozgalmat összeveti.

Napjainkban a francia forradalom történetének egyik legműveltebb területe a nyelv és a kultúra. Színvonalas mű – bár nem könnyű olvasmány – Jacques Guilhaumou monográfiája a politikai nyelvről. (*La langue politique et la Révolution française. De l'événement à la raison linguistique.* Párizs, 1989.) Kimutatja, hogy a „politikai nyelv” kategóriája bizonyíthatóan már 1789-ben létezett: Emmanuel Sieyès alkalmazta a kiváltságok lerombolásának folyamatában kialakult politikai szónoklat jelölésére. Az abbé azonban élesen elválasztotta a politikai nyelvet a köznyelvtől, felfogása szerint az előbbi kizárólag a nép képviselőinek közvetítésével nyerhet legitimitást, vagyis határozottan elutasította a nép közvetlen részvételét a hatalom gyakorlásában. Nevezük bárminek ezt az eljárást, mindenképpen szűkítéssel, korlátozással állunk itt szemben, mivel Sieyès „a nyelv hatalmát,” a törvény megalkotóinak, vagyis a nemzetgyűlési képviselőknek vindikálta. Vele szemben Guilhaumou azt emeli ki, hogy „egész eljárásunk azon az elgondoláson alapul, hogy bármiféle a priori tétel nélkül le lehet írni a politikai nyelv 1789 és 1794 közti kialakulásának és elterjesztése módozatainak folyamatát oly módon, hogy állandóan összefüggésbe hozzuk az eseménnyel.” (11. old.) Más szavakkal ez annyit jelent, hogy a szerző megkísérli leírni a forradalmárok nyelvét mint a társadalmi tudat visszatükröződését, kiindulva a szóban forgó esemény tisztán nyelvészeti dimenziójából. Minden esemény szükségszerűen felszínre dobja a maga – politikai értelemben vett – szövívjét. A könyv szerzőjét azonban nem ez a nyelv érdekli. Fő célkitűzése az, hogy egyértelművé tegye, miképpen tükrözi vissza a politikai nyelv a forradalmi folyamatot. El akar jutni a jogok nyelvétől a nép nyelvéig.

Érdekesítően taglalja a könyv egyes kifejezések jelentésének megváltozását. Így például az 1791-es esztendőben, amely nehéznek ígérkezett a jakobinusok számára, az arisztokraták a nép „józan észére” hivatkozva gúny tárgyává tették hazafias beszédeiknek megannyi fordulatát. Megjelent azonban a színen a párizsi nép kedvelt figurája, Pere Duchesne. Ez a lap az „arisztokrata” jelzőt most már a jakobinusokra alkalmazta, „hazafias arisztokratáknak” nevezve őket.

Megismerkedhetünk a jakobinusokhoz közelálló François-Urbain Domergue, a „patrióta nyelvzakértő” kiterjedt tevékenységével is. Ő volt az, aki 1791 elején azt javasolta: alkossanak meg „egy ésszerű retorikát és poétikát” a fiatalok számára. Ugyanennek az évnek a nyarán indítványt tett egy olyan társaság alapítására, amely a francia nyelv amatőr kutatóit tömörítette volna. Ezt a politikai-nyelvészeti kezdeményezést azonnal felkarolták írók, művészek, a Gironde és a jakobinusok egyes vezetői, az így létrehozott szervezet a politikai közösség integráns része lett.

Hasonlóképpen érdeklődésünkre tarthat számot az az Antoine Tournon, akit a Gironde irányában kimutatott rokonszenve miatt 1794-ben letartóztattak, s aki a börtönben dolgozta ki sans-culotte nyelvtanát, a nemzeti nyelv alkotóelemeit. Tervezte jó példa arra, hogy nyelv és politika analóg módon fejlődött, ezt mutatta ki a mondat-tan tekintetben.

Végezetül egy összefüggésre kívánom ráirányítani a figyelmet a tanulságokat összefoglaló befejező részből Maximilien Robespierre-ről ezt írja: „Figyelmet érdemlő tény, hogy ez a jakobinus vezető jelen volt a politikai nyelv kialakulásának minden szakaszában: 1789-ben, 1791-ben és 1792-ben. Befutott egy utat tematikai szempontból, és eljutott a jog nyelvétől a nép nyelvéig, miközben kifejtette, három alkalommal is, hogy milyen kapcsolat van nyelv és politika között.” (197. old.) A Megvesztegethetetlen magának tartotta fenn azt a félelmetes kiváltságot, hogy önmagát a politikai nyelv mesterének nyilvánítsa. Ellenfelei – ez egykoriak és a maiak egyaránt – mindig is kihasználták ellene azt, hogy Robespierre szájából az „én” a népet jelentette.

Éppen csak megemlítek egy angol nyelvű kiadványt a nyelvkérdésről (*The Languages of Revolution*. Milano, 1989), amely az amerikai történészek milánói csoportja által 1988-ban rendezett tudományos ülészak előadásait tartalmazza. Ezzel is jelezni kívánom, hogy mily nagy érdeklődést vált ki ez a tematika. Annál is inkább, mert bár maga a diszciplína nálunk sem ismeretlen, egyáltalán nem állítható, hogy intenzíven művelt is.

Nem feltétlenül hátrány, ha olyasvalaki publikál tudománytörténeti munkát, aki a természettudományokban jártatos és hosszú éveken át Albert Schweitzer művét folytatta részben Franciaországban, részben Gabonban. Az ökológus Guy Bartélemy a tudósok forradalom alatti tevékenységéről tájékoztat bennünket. (*Les Savants sous la Révolution*. Párizs, 1988.) Jó tollú, eleven stílusú író, mellesleg helytörténettel is foglalkozik. Senkit ne tévesszen meg a mindössze 9 soros bibliográfia, az anekdotákban bővelkedő fejtegetések mögött a szakirodalom alapos ismerete húzódik meg. Fő érdeke abban áll, hogy igyekszik bebizonyítani: a tudományos gondolkodásban 1789 után bekövetkezett alapvető fordulat éppen olyan jelentős, mint ami a társadalomra és a politikára vonatkozó nézetekben bekövetkezett, s hogy az utóbbi gyakran homályba borítja az előbbit. Idézi Henri Grégoire-nak a képviselőkhöz intézett figyelmeztetését. „Polgártársak, a törvényhozó bölcsessége nem annyira a romlásban, mint az alkotásban mutatkozik meg.” (65. old.) Kreatív forradalom – alighanem ez Barthélemy kulcsszava.

A forradalomban jelentős szerepet játszó tudósok közül Jean Condorcet, Antoine Lavoisier, Antoine Fourcroy és Lazar Carnot tevékenységének szentelt Barthélemy külön fejezetet. A szerző azt a régi felismerést domborítja ki, hogy a francia forradalom ismét a maga őseredeti rendeltetésében, vagyis a gyakorlat szolgálatában mutatja be a tudományt, amiről maguk a tudósok is hajlamosak el-elfeledkezni. (Gondoljunk csak a legszemléletesebb példára, a löpőgyártáshoz nélkülözhetetlen salétrom nyerésére a pincék felásott földjéből).

A szerző két oldalon át (37–38. old.) sorolja azokat az imponáló termelési eredményeket, amelyekkel Franciaország a forradalmi időszakítás évének elején (1794 ősze), jelentős mértékben a jakobinusok erőfeszítéseinek köszönhetően, dicsekedhetett. Kilenc hónap alatt 12 millió font salétromot vontak ki Franciaország földjéből;

15 öntödében bronzból készült lövegeket gyártottak, az évi termelés 7000 darab volt; 30 másik öntöde 13.000 vasból készült löveget állított elő. A forradalom kitörése előtt mindössze egy manufaktúrában készültek szálfegyverek, ezzel szemben a jelzett időpontban 20 új üzem működött. Párizsban létrehoztak egy hatalmas fegyvergyárat, itt évente 140.000 puskát gyártottak. Az 1789 előtti 6 fegyverjavító üzemmel szemben 188 termelt. Más műhelyekben a haditengerészet számára szükséges kátrányt vontak ki fenyőfákból. A léghajó és az optikai távíró a haditechnika megszokott eszközévé lett. A híres fleur-de-lis-i csatában az osztrák katonák soraiban valósággal pánik tört ki, amikor meglátták a gyorsan levegőbe emelkedő francia léghajót, amely két teljes órán keresztül a fejük felett lebegett, hogy megfigyelje hadmozdulatukat. Más kérdés, hogy a földi megfigyelő berendezések fejletlensége miatt az így nyert értékes információk kiértékelése és azonnali hasznosítása nem volt lehetséges, így inkább a léghajónak az ellenére gyakorolt lélektani hatása emelhető ki.

Lemondva az adatok további részletezéséről, csupán azt emelem ki, hogy a hadművészet által alkalmazott valamennyi eljárás szigorúan tudományos elméleteken alapult, s hogy Meudonban titkos létesítményt hoztak létre az ilyen célú kutatások koordinálására.

Végezetül egy tanulságos kis történet! Lavoisier kivégzésének másnapján két tudós beszélgetett. A híres matematikus, Joseph Lagrange így szólt kollégájához, Jean-Baptiste Delambre csillagászhoz: „Egyetlen pillanatra volt szükségük ahhoz, hogy ezt a fejet leválasszák. Talán évszázadok sem elégségesek, hogy hasonló fejet produkáljanak.” (211. old.)

Változatlanul reflektorfényben vannak a nők helyzetére és szerepére irányuló kutatások könyvekben lecsapódó eredményei. Önmagában véve is szimpatikus a Simon Blanc által összeállított bibliográfia. (*Les Femmes et la Révolution française*. Párizs, 1989.) Igaz, néhány réges-rég kiadott és ma már hozzáférhetetlen művet is felölel a 19. századból és a 20. század első feléből, azonban zömmel új feldolgozásokat és forráskiadványokat sorol fel. Ebből az ajánló bibliográfiából az is kitűnik, hogy az e témával foglalkozók többsége – érthetően – nő.

Hasonlóképpen természetesnek tarthatjuk, hogy Françoise Giroud újból kiadta és kommentárokkal látta el Jules Michelet-nek a forradalmár nőkről szóló, 1853-ban megjelentetett művét. (*Les Femmes de la Révolution de Michelet*. Párizs, 1988.) A napjainkban már klasszikusnak számító alkotás új változata egyben arra is bizonyíték, hogy a „nagy romantikus”, Michelet valamiképpen mindegyik élő francia történész szívéhez közel áll, iskoláktól függetlenül szellemi előfutárunknak tekintik. Giroud terjedelmes előszavában kiemeli, hogy Michelet becsülte a forradalomban résztvevő nőket, még az ellenforradalmárokat is. Miután megírta nagy összefoglaló művét a forradalomról (1847-ben jelent meg), amelyben meggyőzően bizonyította, hogy a nők mindenütt ott voltak, így a háborúban is, 1853-ban kigyűjtötte az összes női portrét, a legkisebb töredéket is, ami a nők szerepére vonatkozott, ellátta őket egy bevezetéssel és a tanulságok összefoglalásával (háromszor veselkedett neki e rész megírásának), hogy végül egy 22 fejezetből álló önálló könyvben közlétegye „feminista” (ez a szó a forradalom időszakában még nem létezett) kutatásainak végeredményét.

A nők száma körülbelül 12 millió volt akkor. Legnagyobb részük a földeken dolgozott, s ami a fennmaradó részt illeti, minden ötödik nő szolgáló volt. A többség

nem tudott olvasni, száz közül csak 35 tudta aláírni a házassági szerződést. Harmincezerre becsülik a párizsi prostituáltak számát, mások ennek kétszeresét sem tartják túlzásnak. A felsőbb osztályokba tartozó családoknál az volt a szokás, hogy a csecsemőt dajkaságba adták. Rousseau azonban azt írta, hogy „az anyának kötelessége táplálni gyermekét. A nőknek ez a kötelessége nem képezheti vita tárgyát!” (16. old.) Az Emile hatására az erősen kifestett, magas fűzőt és parókát viselő úri dámák hirtelen felfedezték a „természetest”, és ettől az időponttól kezdve kötelességüknek érezték, hogy saját maguk szoptassák gyermekeiket. Jellemző, hogy amikor Madame Roland felment a vépadra, így kiáltott fel: „Adieu, drága gyermekem, te, akit tejemmel tápláltalak.” (17. old.) Az anyaságnak, a női méltóságnak és a politikacsináló, eszes nőnek a jogos büszkesége vegyült megnyilatkozásában. Ennek a felkiáltásnak az érzelmi-hangulati töltését csakis akkor érthetjük meg teljesen, ha szem előtt tartjuk azt a vitathatatlan tény, hogy Madame Roland egyike a forradalom legöntudatosabb nőalakjainak s hogy a Gironde uralmának hónapjaiban a hatalom részese, sőt irányítója volt.

Visszakanyarodva Michelet-hez, Madame de Stael-ről kissé gúnyorosan ír. Számára túlságosan mondén, gazdag és becsvágyó volt. Sophie de Condorcet-ről úgy vélekedik, hogy üldözött férje az iránta érzett szerelem miatt jött elő búvóhelyéről, ami a vesztét okozta. Természetesen nagy figyelmet szentel Condorcet 1790 júliusában papírra vetett, mindössze 6 oldalas esszéjének a nők egyenjogúságáról. (Essai sur l'admission des femmes au droit de cité.) „Ez a forradalom első nagy feminista manifestuma” írja róla Giroud (25. old.), aki – mint a női emancipáció minden híve – érezhető lelkesedéssel szól a nagy filozófusról, „a Köztársaság egyik legszebb alakjának” tartja. A másik élharcos Olympe de Gouges, akit Michelet XV. Lajos fattyának vél – tévesen. Ennek a nőnek nagy érdemei vannak: 1791-ben a királynénak dedikált, rendkívül érdekes brosúrájában megfogalmazta a nők követeléseit. (Déclaration des droits de la femme et de la citoyenne.)

Az emancipált nők kevésbé graciózus képviselőjének tekinthetjük azt a Claire Lacombe-ot, a munkanélküli színésznőt, aki 1793-ben olyan társaságot alapított, amelynek csak nők lehettek tagjai. Férfi módra öltözködtek, feltűnő módon viselkedtek. Lacombe kissé „lármás” tevékenységének döntő szerepe volt abban, hogy a Konvent 1793 október 30-án a nőpártinak aligha mondható Robespierre javaslatára feloszlatta a női társaságokat. Michelet felvonultatja e korszak valamennyi hírs nőalakját, így a már említett Madame Rolandon kívül Corday-t, Marat élettársát, Simone-t, Maurice Duplay asztalos, Robespierre házigazdája feleségét, Lucile Desmoulins-t, akinek szomorú sorsa – lefejezték, akárcsak férjét, Camille-t – Michelet-t felháborította. Szerinte nőket nem lett volna szabad a vépadra küldeni. Statisztikája szerint 1793 áprilisától a következő év júliusáig 374 nőt végeztek ki Párizsban. Közülük 25% arisztokrata, 100 munkásnő, 28–28 pedig cseléd és apáca volt. A vidék mérlege: Vendéeban 24, Arras-ban 123, Bordeaux-ban 44. Ritka kivételtől eltekintve bátran és és méltósággal mentek a halálba.

Michelet csak Thermidorig követi a nők útját. A vidámságát újra visszanyert Párizs már nem érdekelte, Thermidor és a Direktórium nagy metreszei, Madame Tallien és mások, nem kerülhettek be az ő női Pantheonjába.

Jóllehet, németből fordították, említést érdemel az Elke Harten–Hans-Christian Harten szerzőpáros könyve a nők és a kultúra viszonyáról. (Femmes, culture et révolution. Párizs, 1989.) Jelen sorok szerzőjének érdeklődését elsősorban a függelékben közölt érdekes dokumentumok keltették fel. Igen radikális az a névtelen és dátum nélküli törvénytervezet, amelynek első pontja szerint „a férfi nem valamennyi előjoga teljesen és végérvényesen eltöröltetik egész Franciaországban.” (211. old.) Ugyanígy lehet jellemezni azt az indítványt, amelynek szerzője neve védelmében tiltakozik a nők degradálása, a természetből eredeztethető erkölcsi törvények iránt érzéketlen férfiak barbár magatartása ellen, akik csupán frívol tárgynak tekintik őket. Jóval gyakorlatiasabb szemléletről tanúskodik egy bizonyos Trevisiani terve egy nemzeti bank létrehozására abból a célból, hogy aki egész fiatalágát munkában töltötte el, betehesse oda megta- karításait, s így nyugodtan élhessen öreg napjaiban. Más szempontból lényeges Cavail- lon polgártársnő 1793 november 2-án elmondott beszéde. Ebben tiltakozik a francia nyelv megvetése ellen, ami abban nyilvánult meg, hogy a görögöktől és a latinoktól (értsd: a rómaiaktól) kölcsönöztek neveket, holott a francia nyelv – állítása szerint – a körülményekhez való alkalmazkodása következtében egész sereg alkalmasabb kife- jezés megalkotására lenne képes. Ez az állásfoglalás fontos bizonyíték arra nézve, hogy a francia forradalomra oly jellemző antik hőskultusz, és ennek hétköznapi megjelené- si formája, az ókori görög és római történelemből kölcsönözött nevek elterjedése korántsem örvendett osztatlan népszerűségnek. Az ország erkölcsi és kulturális válságá- ról tanúskodik a fiatal Marie-Agathe Paseault levele a nemzetgyűlési képviselőkhöz. Az ész győzelmére hivatkozva azt javasolja, hogy mivel sok helyen nincs pap, minden körzetbe helyezzenek egy tanítót, aki pihenő napokon összegyűjtené a lakosokat és felvilágosítaná őket az emberi jogokról olyan módon, ahogy istent kell imádni. „Mert Önöknek, Törvényhozó Polgártársak tudniuk kell, hogy sokan vannak olyanok, akik nem tudják, hogyan neveljék gyermekeiket és mert tudatlanok, állatok módjára élnek anélkül, hogy tudnák: miért és hogyan élnek a világban.” (245. old.) A szövegből az is kiderül, hogy Paseault-t a legutóbbi ünnepen választották meg a polgárok az „erény képviselőjére.”

Az ilyen fajta források a forradalom alatti közéletnek olyan területeire vetnek fényt, amelyek többnyire észrevétlenül maradnak a monográfusok számára.

Nagyon valószínű, hogy nem csupán a saját véleményemet képviselem, amikor azt állítom, hogy a nőkérdésben a legeredetibb koncepciót a tricoteuse-ök valódi sze- repét feltáró Dominique Godineau fejtette ki. (Citoyennes tricoteuses. Les femmes du peuple à Paris pendant la Révolution française. Párizs, 1988.) Véleményének summáját a bicentenárium alkalmával Párizsban megtartott történész világtalálkozásra is elő- adta a megfelelő szekcióban, ahol élénk érdeklődést váltottak ki fejtegetései. Lássuk mindenekelőtt e fogalom magyarázatát! A tricoteuses az 1871-es Párizsi Kommunben hírhedtté vált gyűjtogatók, a petroleuses nagymamái. A képi ábrázolásokról ismert kötetű nő jellegzetes alakja volt a korabeli francia társadalomnak. Kongresszusi előadásában Godineau rámutatott arra, hogy bár e szónak, tricoteuse, már 1789 előtt is volt pejoratív jelentése, az egyáltalán nem fejezett ki politikai tartalmat. Levéltári és könyvtári kutatásaira hivatkozva egyértelműen leszögezte, hogy e kifejezés első előfordulásai 1795-ről datálódhatnak, azaz egy olyan időszakban vált megbélyegző minő- sítéssé, amikor megtörtént a végleges szakítás a győztes thermidoriánusok és a sans-

culotte mozgalom között, amelyben a nőknek közismerten elsőrangú szerepük volt. Godineau érdekesítő módon fejt ki, hogy míg korábban tricoteuse alatt egyszerűen olyan nőt értettek, aki rendszeresen látogatta a Jakobinus Klub üléseit, és a békésen kötögető asszonyok látványához nem társult a vér, a vérengzés képzelete, addig a jakobinusok uralmát megdöntő thermidoriánusok értelmezésében a tricoteuse átalakult a „guillotine fúriájává”, vérszomjas nőténnyé, aki a vérpád lábánál ülve nézte végig a kivégzéseket, miközben kezei szorgalmasan dolgoztak a fonallal. (Godineau előadását ld. *L'image de la Révolution française*. Vol. III. Pergamon Press, 1989.) A szerző tehát azt állítja, hogy szabályos csúsztatás történt ezzel a szóval, amivel az volt a cél, hogy bebizonyítsák: az otthonában békésen kötögető nő vérszomjas némberré változik át, mihelyt elhagyva otthonát, beleértja magát a közéletbe, a politikába.

Könyvében részletesen kifejti, hogy az egész 19. század a férfiuralom jegyében telt el, s itt joggal hivatkozik a Code Napoleonra. Okfejtése oda konkludál, hogy ki-sajátítással állunk szemben olyan értelemben, hogy a múlt században be akarták bizonyítani, „1789 csak a férfiak forradalma volt.” (351. old.) A szerző hangsúlyozza, hogy a korabeli iratok segítségével rekonstruálni lehet a forradalmi nőmozgalmat, s hangot ad annak a véleményének is, hogy a levéltárak még sok meglepetést tartogatnak a kutatók számára.

A nőmozgalom mozgatórugóinak megítélésében is újszerű felfogást képvisel. Nem tagadja ugyan annak a régtől ismert tézisnek a megalapozottságát, hogy a nők tömegeinek mozgósításában az inségnek, közelebbről a kenyér követelésének volt meghatározó szerepe, azonban úgy látja, hogy a nőknek a forradalomhoz való viszonyát lényegében a polgárjogok problematikája szabta meg. A citoyen státus, vagyis a politikai jogok megszerzése volt a céljuk. 1796-tól kezdve a citoyen szónak már csatorna szaga volt, a Direktórium előkelő köreiből a háztartási alkalmazottaknak tartották fenn. A konzulátus és a napoleoni császárság időszakában a nemzethez tartozónak tartott nőket már Madame-nek és Mademoiselle-nek nevezték.

Idézzük a szerző végkövetkeztetését: „A forradalmi periódus militánsai, a tricoteuse-ök testesítették meg a polgártársnő fogalmát, aki a felviágosodás szótáraiban még csak titkos utasként szerepelt. Örökre beírták ezt a szót a történelem könyvébe, s ha el is felejtették őket, mi hálásak vagyunk nekik ezért az örökségért.” (353–354 old.) Nem kétséges, hogy Godineau személyében a hajdani forradalmár nők olyan krónikást kaptak, aki az övékéhez hasonlítható hévvel és szenvedéllyel küzd azért, hogy ne csak társadalmi, hanem végre politikai szerepüket is kellően méltányolja a történettudomány.

A legújabb könyvtermés mennyiségileg is jelentős részét képezi a *memoárirodalom*. Értelemszerűen többnyire a 19. században egyszer már megjelentetett visszaemlékezések új kiadásairól van szó, amelyek egyes esetekben a reveláció erejével hatnak az olvasóra. Érthető a kiadóknak az a törekvése is, hogy mivel ennek a műfajnak legjelesebb képviselőit az olvasóközönség már ismeri, a második és harmadik vonal reprezentánsainak tanúvallomásaival tegye árnyaltabbá a korszakról kialakított képet.

Victorine de Chastenay-ról, aki a későbbi Egalité Fülöp gyermekeivel együtt nőtt fel, azt írják, hogy az egyik legjobb megfigyelő volt a forradalom és a császárság korában. Az öltözködés, a stílus és a jó modor eleganciája jellemezte. Nagy emberek társágában forgott, és ismerte az író- és művészvilág hírességeit is. Nagyon aktív volt a

Direktórium korában, jóval visszafogottabb Napóleon uralkodásának éveiben. Szoros barátság fűzte Joseph Fouché-hoz. Tájékozottságához nem fér kétség, s éppen ez teszi érdekessé a most kiadott visszaemlékezéseit. (Mémoires de Madame de Chastenay 1771–1815. Párizs, 1987.) Amikor például leír egy fogadást Paul Barras, a Direktórium első emberének szalonjában, felsorolja az állandó és ritka vendégeket egyaránt. Merlin de Thionville, „a lángoló thermidoriánus”, Jean Tallien feleségével, akit Párizs legjobb asszonyának mond, Madame de Stael – vele került az érintkezést, mert nem akart vitába keveredni vele –, Joséphine de Beauharnais, Napóleon későbbi felesége és az ő intim barátnői fordultak meg ott. Kissé indignálódva írja, hogy Barras szalonjában nem volt érzék a művészetek és a tudomány iránt. Az olvasónak azonban nem szabad megfedkednie a szükséges kritikai hozzáállásról. A hölgy kizárólag csak arról írt, ami őt a legszemélyesebben érdekelt. Ezért nem volt hajlandó foglalkozni a Barras-ról keringő (nem alaptalan) híresztelésekkel, elmarasztaló véleményekkel, mert őt lebilincselte jó megjelenésével, gavallériájával, egyszóval azzal, hogy „tudott viselkedni.”

Jóval jelentősebb történeti személyiségnek látszik a jezsuiták kollégiumában nevelkedett pap, a kalndos életű a helyenként diabolikusnak tűnő Morellet abbé, akinek a visszaemlékezése másfél évszázadig pihent a könyvtárak polcain. (Mémoire de l'abbé Morellet sur le dix-huitième siècle et sur la révolution. Párizs, 1988.) A sokgyermekes, szegény családból származó fiatalember csak magára számíthatott, s mivel erős volt benne a társadalmi felemelkedés vágya, elsajátította azt a művészetet, hogy megszerezze befolyásos személyiségek támogatását. Sikerült bekerülnie a Sorbonne-ra. A fővárosban megismerkedett Étienne Loménie de Brienne-nal, Anne Robert Jacques -Turgot-val, Guillaume Malesherbes-bel, bejutott a filozófusok körébe. Az új kiadás előszavának szerzője igyekszik mentetegetni az abbét a hatalmasoknak tett bizalmas szolgálatai miatt, mondván, hogy egyrészt a tollból nem lehetett megélni, másrészt meg volt győződve szándékainak helyességéről, s különben is minden politikai rendszernek szüksége van a közvéleményt befolyásolni tudó értelmiségiekre, titkos közvetítőkre. Ami nem szubjektív megítélés kérdése: a sorsdöntő 1789-es eseményeket már mint gazdag, befutott filozófus, az Akadémia tagja és Claude-Adrien Helvétius feleségének a bizalmasa élte meg.

Tökéletesen érthető, hogy a meggyőződéses individualista, a magántulajdon és a vállalkozás szabadságának feltétlen tisztelője a forradalomban csak felfordulást látott. Royalista lévén, egy padlásszobában rejtőzött el, többé semmit sem tudott megjelentetni műveiből, pedig már 1760-ban elkezdett publikálni. Thermidor után önbizalma visszatért, ismét járta a kiadókat és írásművészetét a reakció szolgálatába állította. Könyvében számos érdekes részlettel találkozhatunk, így például a király kivégzésének a leírásával, a terror alkalmazásának bemutatásával, azonban Morellet nem akart történelmet írni. Saját bevallása szerint a maga életútját akarta papírra vetni, hogy emlékezetébe idézze „az akadályokat, amelyekkel találkoztam: a legyőzésekre alkalmazott eszközöket, az általam kialakított kapcsolatokat, az értékes emberek jellemét, bizonyos fontosabb ügyeket, amelyekben nem csekély részem volt; végezetül magánéletemnek eseményeit és irodalmi munkáim sorrendjét szeretném megörökíteni.” (39. old.)

Memoárjainak egyik legérdekesebb fejezetében (XXIII.) azt meséli el, milyen megpróbáltatásokon ment keresztül, amikor megbízhatósági igazolást kért a Párizsi Községtanácstól (Commune). Erre 1793 őszén került sor. Mellőzve a farsztó várako-

zások, a kérelmezők és a procedura humoros epizódjainak részletezését, egyetlen mozzanatot emelek ki. A Községtanács egyik megbízottja felállt és azt javasolta, hogy ne adják meg az abbénak az állampolgári hűséget bizonyító igazolást, mert 16 éven át mást sem tett, mint a despotizmust dicsőítette, a döntést végül is elnapolták. Morellet elhatározta, hogy legközelebb ismét próbát tesz. Táskájába tette a sajtó, a vallás és a kereskedelem szabadságáról szóló írásait és a Községtanács folyosóján megmutatta őket az első szembejövőnek, akiről kiderült, hogy pont ő vonta kétségbe a megbízhatóságát. Az illető türelmetlenül félbeszakította, magyarázkodni kezdett mondván, hogy „minden akadémikus ellensége a köztársaságnak” (349. old.), amiben jó adag értelmiség-ellenesség mutatható ki. Az abbé forradalmár akadémikusokkal próbált példálózni, azonban nem sok sikerrel. „Augusztus 10-zel és május 31-gyel kell a forradalmiságot bizonyítani.” (349. old.) Ez a megnyilatkozás félreérthetetlenül azt bizonyítja, hogy 1793 őszén a radikális sans-culotte-ok szemében a királyság és a Gironde megdöntésében való cselekvő részvétel volt a politikai megbízhatóság legfőbb ismérve.

„Hagyjon el az Isten, ha én elhagyom a királyomat!” Ez volt a jelmondata a forradalom egyik elfelejtett pamfletírójának, a félelmetes debattőrnek, François Suleau-nak, akinek összegyűjtött írásait a közelmúltban jelentették meg „A király bolondja” címmel. (François Suleau. *Le fou du roi*. Párizs, 1989.) A forradalom első szakaszának egyik legnépszerűbb személyisége volt, amikor még nemcsak ő hitt „a király és a nemzet” jelszó helyességében. Elflejtettségének fő oka abban keresendő, hogy az egyre inkább radikalizálódó forradalom túllépett rajta és elvbarátain. Regényes halála jelképesnek is felfogható: azon a napon következett be, amikor a párizsi tömegek megdöntötték XVI. Lajos uralmát, vagyis 1792 augusztus 10-én. A Suleau a nemzetőrség egyenruhájába öltözve sétálgatott a Városháza és a Tuileriák közötti útvonalon, hogy megfigyelje az eseményeket. A híres énekesnő Anne Théroigne de Méricourt felismerte és kiszolgáltatta a felbőszült tömegnek, amely lemészárolta. Ebben a cselekedetében minden bizonnyal szerepe volt a bosszúnak is, hiszen Suleau a *Les Actes des Apôtres* című monarchista lapban nevetségessé tette a harcias amazont. Másnap az újságíró fejét a Vendôme téren lándzsa hegyére tűzték.

Suleau-ról feltétlenül el kell mondani, hogy Desmoulins gyermekkori barátja volt. Politikai pályájuk hamarosan élesen elkanyarodott egymástól. A régi barátokból ellenfelek lettek, s Suleau 1790 tavaszán lapjában már nemes egyszerűséggel „malmok szamarának” titulálta Desmoulins-t.

Maga a szóban forgó kötet Suleau írásait és az 1791 áprilisától megjelenő *Journal de M. Suleau*-ban közzétett cikkeit tartalmazza. A mai olvasót szerintem az érdekelheti, hogy „a király prédikátora” milyen sok húron játszott, hány műfajt kipróbált és hogy mennyire őszintén írt. Az előszó szerzője azt állítja, hogy az ő hangja visszhangzik majd 1815 után és a júliusi monarchiában a gúnyos kis lapokban, a *Journal*-t a későbbi canard-ok előfutárának tekinti. Mindez persze nem homályosíthatja el a politikai alapképletet; a szélsőjobboldali nézeteiről ismert Jean Tulard történeti szótárában Suleau-t az „intranszigenz royalisták” kategóriájába sorolja.

Már csak egy csoport, az *általános elvi kérdéseket tárgyaló művek* bemutatása van hátra. Mindössze kettőt emelek ki közülük, ezek azonban nagyon fontos következtetések levonását teszik lehetővé. Az első a *Cahiers d'Histoire de l'institut de recherches marxistes*, a Francia Kommunista Párt által irányított kutatóintézet folyóiratának

1988-as különszáma. (32. sz.) Címe: A francia forradalom modell vagy különleges út? Ez volt a témája annak az 1987 május 23–24-én Párizsban tartott konferenciának, amelyet az intézet a bicentenárium előkészítésével megbízott állami bizottság közreműködésével szervezett. Az ott elhangzott négy bevezető előadás és tizenöt hozzászólás szövegét tartalmazza ez a kötet, annak megfelelően, hogy az előadásokat négy csomópont köré tömörítették. 1) Melyek az Ancien Régime válságának gyökerei és fő vonásai? A feudalizmus jellemezte-e az 1789-es Franciaországot? Egyáltalán mit kell érteni „válság” alatt? 2) Melyek a termelési viszonyok rendszerének új és történetileg specifikus jellemzői, amelyek a forradalmi átalakulás periódusában alakultak ki? 3) Mennyiben volt a forradalom mint egység a gyakorlati intézmények, az értékek és az eszközök mintája? 4) Milyen viszony van a forradalom egyetemes érvényessége és Európa nemzeteinek-régióinak egyedi útjai (technikai, társadalmi, politikai és kulturális téren) közt a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában?

Előljáróban a francia marxizmus történeti fejlődésébe kell beágyazni ezeket a kérdéscsoportokat. Az út elején Albert Soboul áll, pontosabban az ő koncepciója. Soboul az 1960-as években polgári típusú forradalomnak tekintette az 1789-cel kezdődött átalakulást, de nem zárkózott el olyan kérdések megvitatása elől, mint például az önálló paraszti forradalom léte vagy nemléte a forradalmi folyamaton belül. A következő lépést egy szovjet történész, Anatolij Ado tette meg 1973-ban a paraszttömegmozgalomról írott értekezésével. (Le mouvement paysan pendant la Révolution. Moszkva.) (Ide kívánczok egy megjegyzés: tapasztalatom szerint a Magyarországon alig ismert Ado nagy tekintélynek örvend a francia történészek körében, az 1989-es világkongresszuson tartott előadása élénk vitát váltott ki, amiben persze a peresztrojka, jelesen a történettudományra gyakorolt hatása iránti érdeklődésnek komoly szerepe volt.) Ado tézise szerint a paraszti követelések – ezek a termelői-eladói kapacitás kibővítését célozták – rokoníthatók a polgári forradalommal. Jelentős újításnak minősült 1974-ben Claude Mazauric előadása egy tudományos tanácskozáson. Koncepciójának lényege az, hogy a francia forradalom jelentősége nem abban áll, hogy sémául szolgált más polgári forradalmak megítéléséhez. Az ő értelmezésében fontosságát tevékenységével, következményeivel, továbbá az emberiség történetére kisugárzott hatásával kell mérni. Ami pedig a mai Franciaországot illeti, ez a hatás sokkal közvetettebb. Egy forradalmi változás nem képzelhető el az 1789-es modell új kiadásával, ez a régi igazság napjainkban sokkal mélyebben gyökerezik a valóságban, mint valaha.

A fő referátumok közül csupán egyet kívánok érinteni, azt, amelyet Guy Le-marchand tartott a forradalom új és egyedi jegyeiről. Idézek végkövetkeztetéséből. „Az átmenet klasszikus útja, modell? Nekem úgy tűnik, hogy az egész inkább a különösségre utal, bár ennek az elmélete még nincs kidolgozva. Majdnem páratlan jellege radikalizmusában és abban keresendő, hogy a társadalmi fejlődés és a francia nemzet-té válás döntő szakasza időben egybeesett. Egyedivé teszi ezt a forradalmat a népi rétegek tömeges megjelenése a politika színpadán, a demokratikus intézmények és eljárások fejlődése – legalábbis Thermidorig, jöllehet ez utóbbiakat a polgárság tartotta a kezében. Mindez nem kevésbé új jelenség az egyetemes történelemben.” (50. old.)

A francia történészek fejtegetéseihez legfeljebb annyit lehet hozzátenni globális észrevétel gyanánt, hogy interpretációikat rendkívül erősen befolyásolják szűkebben az aktuálpolitikai szempontok, tágabban az ország jelenkori állapota. Akárcsak a forra-

dalmi gondolat ellenfeleiet, akik szerint Franciaországnak nincs többé szüksége forradalomra.

„Gondolkodjunk a Forradalom történetéről.” (Penser l’histoire de la Révolution. Párizs, 1989.) Ez a címe Olivier Bétourné és Aglaia I. Hartig monográfiájának, amelyben összefoglalták két évszázad történész vitáinak leglényegesebb aspektusait. Bevezetésük legelső mondata – „A Forradalom végre megtalálta királyát François Furet személyében” – nyilvánvalóvá teszi, hogy nem az utóbbi iskolájának tagjai. Soboul tanítványai ők, de hangsúlyozzák, hogy előítéletek nélkül tanulmányozták a vonatkozó iratokat, vezérelvük a szöveg, a munka és az önálló gondolat iránti tisztelet. Általánosságban vizsgálva a bicentenárium körüli vitákat, arra mutatnak rá, hogy ismét felfedezték azokat a szerzőket, akik a legellenségesebben viszonyultak a forradalomhoz (így Edmond Burke, Hippolyte Taine, Augustin Cochin és Pierre Gaxotte neveivel találkozhatunk a különféle kiadványokban), s hogy az ellenforradalom apológiáinak jelenleg jó sajtója van. A könyv első része a forradalom legjelentősebb interpretációiról szól. A következőkben azokat az intézményeket teszik vizsgálat tárgyává, amelyek hajlékot adnak (immár egy évszázada) a témára vonatkozó kutatásoknak. Itt az egyetem áll a középpontban, mivel a III. köztársaság idején bölcsője lett egy a baloldal által markánsan meghatározott történetírásnak, előbb a republikanizmus, később a szocializmus jegyében. A II. világháború utáni korszakra az angol-amerikai történetírás felemelkedése nyomta rá bélyegét, ez rendkívül ellenségesen áll szemben a társadalomtörténettel. Az 1970-es években mutatkozott meg az egyetem veresége, ami előkészítette az utat Furet megkoronázásához. Mintegy tíz éve – szerinte – az egyetem haldoklik.

A III. rész – ez a 200. évforduló kapcsán kibontakozott vitákat taglalja és szembeesíti a fő irányzatokat egymással – volt számomra a legérdekesítőbb olvasmány, minthogy itt fejtik ki a szerzők nézeteiket Furet-ről és Vovelle-ről, azaz a jelenkori francia történetírás két legjellegzetesebb személyiségéről, akiknek a polémiája sok tekintetben meghatározta a bicentenárium egész előkészítését. Előbb azonban a szélső-jobboldal prominens képviselőivel foglalkoznak, köztük Tulard-ral, akinek igen fontos szerepet tulajdonítanak, „Tulard az ellenforradalmi történetírás revalorizációjának fontos személyisége a régi Sorbonne vereségének órájában. Specialistaként a tudományosság hitelét tudja kölcsönözni polemikus és militáns munkáknak.” (163. old.)

Térjünk át a két főszereplőre! *Vovelle*-t joggal tartják a jakobinus hagyomány új műhelyei szellemi vezetőjének. Soboul-tanítvány, de vele ellentétben nem annyira a forradalom, mint inkább a mentalitás történetét kutatja. Jellemző rá, hogy állandóan új forrásokat és új témákat keres, neve elválaszthatatlanul kapcsolódik az 1970-es évek „nouvelle histoire”-jához. Legjellemzőbb tulajdonságát abban látják, hogy „Vovelle sosem enged annak a kísértésnek, hogy monolitikus tablót vázoljon fel az alapvető eseményről.” (179. old.) Ábrázolásmódja tehát töredékes. Érdeklődési területe miatt inkább Jaurès-hez, mint hajdani mesteréhez áll közel. Többen bírálják kvantitatív módszerét, vitatják mentalitástörténeti eredményeinek helyességét. Mindezen tényezők következtében magányos. „Michel Vovelle paradox módon ma az egyetlen olyan ember, aki harapófogóban van. Egyik oldalról a jaurès-i templom őrzői, a másiktól François Furet-nek intézmények és a tömegkommunikációs eszközök által biztosított erőfeszítései szorongatják.” (183. old.)

Furet-vel kapcsolatban a szerzők mindenekelőtt azt emelik ki, hogy külön helye van a forradalom történéseinek világában. Soboul-tanítványok létükre sem vitatják, hogy a „Furet-hálózat” (réseau) a hegemon a ma létező összes irányzatok közül, szentintük a „furetizmus” nemzetközi elterjedéséhez nem kis mértékben járulnak hozzá a chicago-i egyetemen vezetett szemináriumai. Semmilyen nosztalgia nincs benne az Ancien Régime iránt, jakobinuserellenessége, a terror elvetése nem ebből táplálkozik. A legcsekélyebb figyelmet sem szenteli a „körülményeknek.” (A jobb megértés végett: az elmúlt évtizedekig uralkodó helyzetben levő demokratikus-szocialista-marxista koncepció szerint a „körülmények kényszere” – gyakorlatilag a háború által előidézett változások összességét jelenti – juttatta hatalomra a jakobinusokat). Elutasítja a nagy republikánus, Alphonse Aulard ábrázolásmódját és kifejezett megvetéssel viseltetik Albert Mathiez iránt. „Mona Ozouf, François Furet és mindazok a szerzők, akik velük vannak, a levegőbe akarják röptetni a híres 'blokkot'.” (197. old.) Ez az utóbbi célzás Georges Clémenceau-nak a múlt század végén elhangzott és az 1980-as évek vitáiban igen gyakran idézett kijelentésére vonatkozik, amely szerint a forradalom blokk, tehát megbonthatatlan egység. Ugyanakkor Furet a szerzők állítása szerint hevesen küzdött azért, hogy a jobboldal ne sajátíthassa ki az ő elméletét. Ismertetik munkásságát, egészen a közelmúltban megjelent, rangos kritikai történeti szótáráig, amelyet legközelebbi munkatársával, Ozouffal készített. (Dictionnaire critique de la Révolution française. Párizs, 1988.)

Bétourné és Hartig elemzésüket lezárva arra a következtetésre jutnak hogy Furet nézeteiben állandó a változás, de kimutatható bennük az állandóság két fontos tényezője is. Az egyik a társadalomtörténeti nézőpont következetes mellőzése. A Dictionnaire-ben például hiába keres az olvasó olyan fontos címszavakat mint „burzsoázia”, „paraszttság”, „nép” vagy az utóbbin belül rétegek. A másik tényező a klasszikus történetírással szembeni ellenséges érzület. Ez a klasszikus vonulat Mathieztől húzódik Georges Lefebvre-en, Ernest Labrousse-on és Soboulon át egészen Vovelle-ig. A szerzők azzal zárják fejtegetésüket, hogy a forradalom kitérésének 200. évfordulója alkalmat kínál Furet-nek arra, hogy revansot vegyen vetélytársain, Jaures szellemi örökösein.

Az évfordulós megemlékezések záróaktusára 1989 december 12-én került sor a párizsi Pantheonban. Jack Lang kulturális miniszterrel és François Mitterand köztársasági elnökkel az élén a hivatalos Franciaország róttá le kegyeletét – kinek? Mert ez a döntő kérdés, nem a protokoll. Amíg 1889-ben, a 100. évfordulón Carnot-t és másokat, vagyis a tett embereit ünnepelték, addig ezúttal „a tolerancia forradalmárai”, „a forradalom entellektüeljeit”: Condorcet-t, Gaspard Monge-ot és Grégoire abbét. Valóságosan és képletesen is meghajtották az elismerés zászlaját „a gyűlölet nélküli emberek” előtt, akik nem voltak hajlandók megszavazni XVI. Lajos halálos ítéletét. „A jövő három ébresztője” tudós volt, meggyőződéses pacifista, a zsidók, a protestánsok, a feketék és a nők, vagyis a „hátrányos helyzetű” rétegek, a „másság” képviselőinek a barátai. Békítettek az egymással rivalizáló csoportok között. Jack Lang azonban nem ragadt le 1789-nél, érthetően szólt beszédében Kelet-Európa sorsának alakulásáról, a szabadság eszméjének diadalútjáról. „Amikor egy rendszer felbomlik, amikor minden felgyorsul, 1789 újjászületik” – jelentette ki. (Le Monde, 1989 december 14.) A jelenlevők éltették „a szabadság által meglátogatott városokat.”: Prágát, Berlint, Moszkvát, Budapestet és Szófiát.

Azért tértem ki erre a fölöttébb tanulságos megemlékezésre mert nagyon is ide tartozónak érzem. A francia forradalom nagy évtizedének véres politikai küzdelmei tulajdonképpen máig nem csitultak el abban az értelemben, hogy a tudományos művekben, népszerűsítő kiadványokban, a sajtóban, a televízióban és a rádióban tovább folyik a politikai meggyőződéstől, rokon- és ellenszenvektől, személyes becsvágytól erősen motivált koncepciók békés eszközökkel történő ütköztetése. A legújabb könyvtermés fenti vázlatos áttekintése ezt a véleményt támasztja alá. Valószínűleg igaza van Bartélemy-nek, aki fentebb ismertetett könyvében ezt írja: „A tudósok mentették meg a forradalmat. Megmentették a gyűlölettől, a szegyetől, a becsetelenségtől. Túl a szenvedélyeken és a vandalizmuson, valamint a semmihez nem hasonlítható hatalmi vágyon, amely felfalta a néptribunokat, a tudósok voltak azok, akik hitüket, önfeláldozásukat és hatékonyságukat adták az új eszméknek.” Az értelmezések sokfélesége azonban nem csupán negatívumot fejez ki. Ha ennyire sokszínű a tabló, ha ilyen sok magyarázat (és belemagyarázás) lehetséges, ez csak azt bizonyítja, hogy a 18. század végi francia forradalom valóban igen összetett jelenség, ám nagy forradalom volt.